

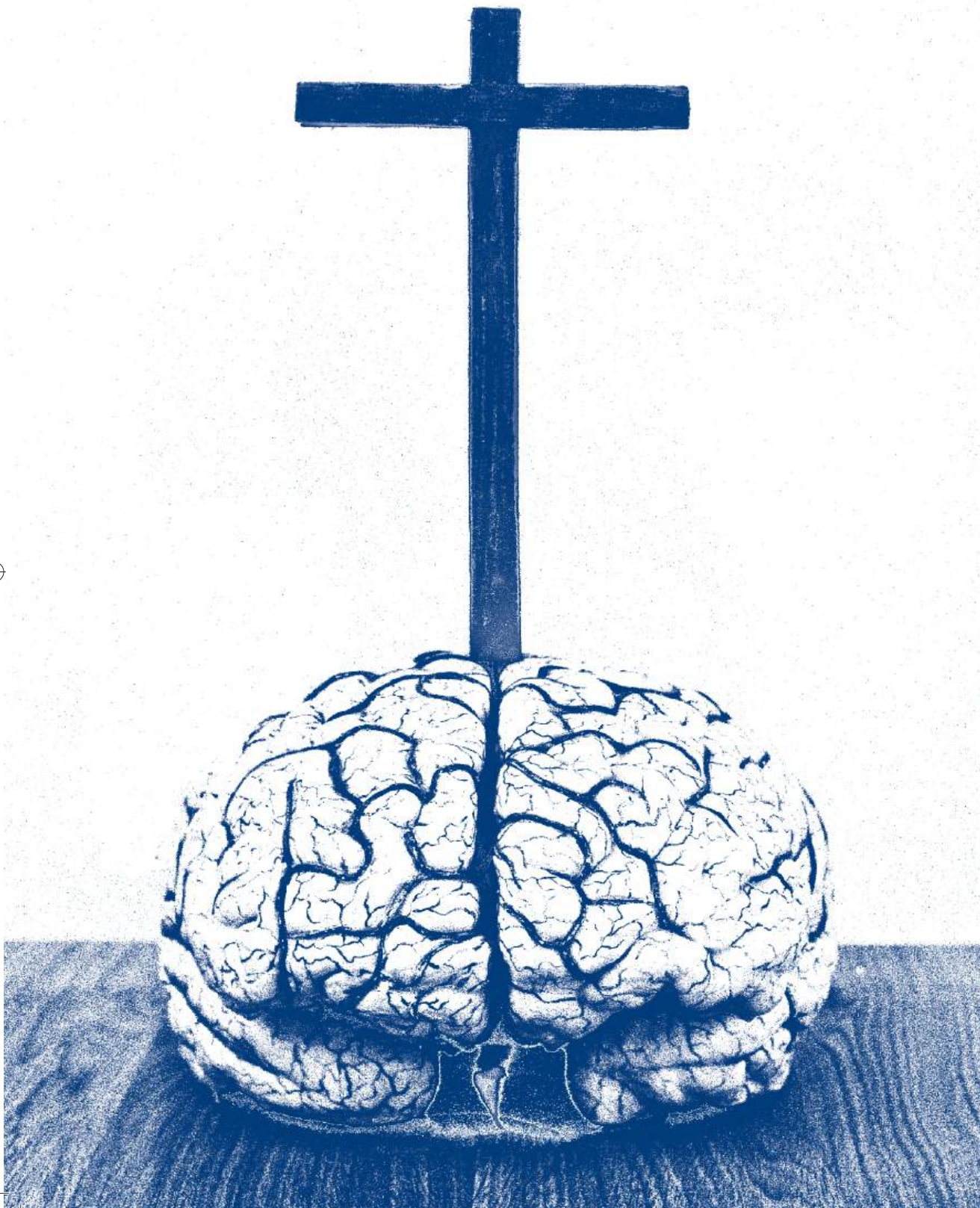
Pastorale supervisie in ontwikkeling

Een opleiding tot pastor, predikant of geestelijk verzorger is tegenwoordig ondenkbaar zonder supervisie. Wim Smeets brengt een aantal publicaties op dit terrein in kaart. Omdat dit in *Handelingen* een eerste trendbericht is over pastorale supervisie besteedt hij ruim aandacht aan de beschrijving van het veld en aan de spelers die op dat veld een belangrijke rol spelen of sleutelpublicaties verzorgden.

Pionier om pastorale professionals systematisch te laten leren van praktijkervaring – de meest korte definitie van supervisie – was Anton Boison in het tweede kwart van de vorige eeuw in psychiatrische ziekenhuizen in de Verenigde Staten. Na het categoriale pastoraat volgde het territoriale pastoraat en geleidelijk werd pastorale supervisie ook in de initiële opleidingen opgenomen, in de VS en ook in Europa. Parallel ontstond een proces van theorievorming over pastorale supervisie. De pionier van pastorale supervisie in Nederland, Wybe Zijlstra, koppelde, net als Boison, de pastoraaltheologische reflectie erg aan de benadering van de mens vanuit de psychiatrie (Zijlstra 1969; 1990).

Was Zijlstra vooral uit op een Nederlands handboek voor de – door Boison geïnitieerde – Klinische Pastorale Vorming, een

specifieke gerichtheid op de ontwikkeling van het supervisiebegrip vinden we pas bij Herman Andriessen. Zijn *Leren aan ervaring en supervisie* was jarenlang een standaardwerk, ook voor supervisie in het algemeen, mede door de leertheoretische focus op supervisie – met name het experiëntiële leren – die hij er in uitwerkte (Andriessen 1975). Andriessen was er een sterke voorstander van dat de supervisor zelf het werk uitoefent waarover zij/hij superviseert, mede met het oog op een belangrijk doel van de supervisie: het ontwikkelen van de eigen beroepsidentiteit. Dat was een belangrijk argument voor de ontwikkeling van beroepsspecifieke supervisie zoals de pastorale supervisie. Auteurs die supervisie als generieke methode voor alle ‘mensgerichte’ beroepen ontwikkelen, zoals de onlangs overleden Frans Siegers en Dinie Haan, tonen zich later schatplichtig aan Andriessen ▷

en diens gerichtheid op (experientieel) leren (Siegers & Haan 1983; 2001).

In de voorbije dertig jaar heeft deze generieke supervisiebenadering een grote vlucht genomen, zowel in de theorie als in de praktijk – met de ontwikkeling van opleiding en organisatie. Dat geldt voor Nederland en Vlaanderen, en eigenlijk voor de gehele internationale context van supervisie. In de definities van supervisie blijft de analogie tussen generieke en pastorale supervisie zichtbaar. Supervisie is ‘methodische leerbegeleiding van dienstverlenende professionals bij de integratie van het persoonlijke en het beroepsmatige functioneren’ (Siegers & Haan 2001). Pastorale supervisie is ‘een leermethode voor het systematisch leren aan pastorale praktijkervaring’ (Stevens, Herrebosch & Vandenhoek 2006). Pastorale supervisie deelt met pastoraat een specificiteit inzake de visie op mens en relatie, het referentiekader en het doel (Bodson & Riemsdagh 2007).

Discussiepunten

Vandaag een trendbericht over pastorale supervisie schrijven is een bediscussieerbare onderneming, om verschillende redenen. Sinds een tiental jaar leunt de Raad voor Klinische Pastorale Vorming en Pastorale Supervisie < in Nederland (KPV-Raad) voor opleiding en registratie van pastoraal supervisoren aan tegen grote broer LVSC (Landelijke Vereniging voor Supervisie en Coaching). Sindsdien gaan er nog meer stemmen op die vragen of pastorale

supervisie nog wel als specifieke vorm van supervisie onderscheiden dient te worden. Dat is de eerste reden.

De term ‘pastoraal’ roept bij sommigen kerkelijke associaties op, terwijl het vak van pastores en geestelijk verzorgers zich inmiddels in sterke mate daarbuiten heeft ontwikkeld. Voor die verbreding worden dan andere termen als meer geëigend naar voren geschoven, zoals begeleiding op het vlak van spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie of – al veel langer – geestelijke begeleiding. In dat licht komt de term pastorale supervisie enigszins archaïsch over en wekt de indruk dat dit domein niet is meegegaan met de ontwikkelingen in het levensbeschouwelijk landschap. Dat is de tweede reden.

In publicaties over spiritualiteit is vaak geen duidelijke scheidslijn te trekken tussen bijdragen die wel of niet tot het terrein van pastorale supervisie zouden horen. Dat is de derde reden.

Niettemin hebben wij, in overleg met de redactie van *Handelingen*, geopteerd voor dit trendbericht. Daarbij is het zo – en nu gaan we achtereenvolgens op de verschillende bedenkingen in – dat het veld van de supervisie inmiddels zeer uitgebreid is geworden. Dit proces is nog versterkt sinds het onderscheid met coaching en ook met training en ‘human resource management’ – althans in organisatorische zin, en vaak ook in de praktijk – is opgeheven. Het is niet eenvoudig daar een totaalbeeld van te krijgen; er is een onuitputtelijke stroom van nieuwe publicaties. Wel is het van belang om de ontwikkelingen op het terrein van pastorale supervisie te plaatsen in de context van de ontwikkelingen >

‘Brain with wooden cross & bones’, Jan Fabre, Antwerpen, 1958, Kröller-Müller Museum

op het terrein van supervisie en coaching in het algemeen. We zullen ook ingaan op de gehanteerde terminologie: houdt men het bij het vertrouwde ‘pastorale supervisie’ of worden andere centrale concepten voorgesteld? Daarmee zijn de perspectieven verhelderd van waaruit dit trendbericht vertrekt, of nog beter: daarmee zijn al meteen enkele belangrijke trends op het terrein van pastorale supervisie aangegeven.

Naast de drie genoemde discussiepunten is er nog een vierde punt dat aandacht verdient. Bij de introductie van *Handelingen* is besloten om de trend- en literatuurberichten in dit tijdschrift niet langer te beperken tot de praktisch-theologische sub- en hulpdisciplines. Daarom is dit pas het eerste trendbericht over pastorale supervisie. Om die reden zal voor deze keer relatief veel aandacht besteed worden aan de beschrijving van het veld en aan de spelers die op dat veld een belangrijke rol spelen of sleutelpublicaties verzorgden. Dat heeft repercussies voor de ruimte om in te gaan op de inhoud van afzonderlijke publicaties, die overigens ook een langere tijdsperiode bestrijken dan gebruikelijk. In een volgend trendbericht zullen wij ook aandacht besteden aan de internationale context, die op bepaalde punten overeenkomsten vertoont met de geschetste context. Dat geldt onder meer voor het bestaan van afzonderlijke beroepsorganisaties voor pastorale en generieke supervisie – op overkoepelend niveau de European Council for Pastoral Care and Counselling en de Association of National Organisations for Supervision in Europe. De internationale context is op bepaalde punten

ook inspiratiebron voor ontwikkelingen in het Nederlandse taalgebied – bijvoorbeeld de focus op de reflectieve competentie (cf. Schön 1983). Nu richten we ons op de ontwikkelingen in Vlaanderen en Nederland.

Vakontwikkeling

Naast de publicaties over pastorale supervisie is het interessant om te kijken naar publicaties van pastorale supervisoren en naar de activiteiten die zij verrichten ter ontwikkeling van hun vak. Voor dit eerste trendbericht nemen we ons vertrekpunt enigszins willekeurig bij het jaar 2000. Niet toevallig verscheen er in dat jaar een publicatie over de millenniumbestendigheid van de KPV, de Klinische Pastorale Vorming (Smeets 2000). Het was de neerslag van een symposium te Nijmegen ter gelegenheid van het afscheid van supervisor Rooijackers. In de bundel wordt teruggeblikt op de stand van zaken op het vlak van de trainingen Klinische Pastorale Vorming en wordt een ingrijpende herziening van het trainingsprogramma voorgesteld die vanaf die datum in Nijmegen werd ingevoerd. Vooral ging het om de vraag hoe de pastorale trainingen beter ingepast konden worden in het academisch curriculum en de ontwikkelingen daar op het vlak van leertheorie, didactiek en praktische theologie. Daarmee werd voortgebouwd op een eerdere publicatie van Van der Ven (1998) naar aanleiding van zijn bezoek aan KPV-opleidingen in de VS. Dat boek is niet alleen baanbrekend geweest voor wat betreft de conceptualisering en operationalisering van reflectie in het beroep van pastores en geestelijk verzorgers, maar biedt

ook een analyse van de verschillende tradities rond Klinische Pastorale Vorming en supervisie in de VS sinds het pionierswerk van Anton Boisen. Voor het eerst werd een curriculum voor post-initiële pastorale vorming voorgesteld, waarin de KPV volwaardig geïntegreerd werd in de opleiding, met een focus op de 'psychodynamische metareflectie op de in de diepte van de persoon gelegen ervaringen en gevoelens, opvattingen, attitudes en gedrag'.

Ook in andere KPV-centra werd stilgestaan bij jubilea en het afscheid van de tweede generatie KPV-supervisors. Het afscheid van Zuidgeest in het Centrum van Vught (later overgegaan naar LUCE binnen de Faculteit Katholieke Theologie van Tilburg) leidde tot een bundel, ook hier onder redactie van de directe opvolger, Körver (1998). Ook deze bundel geeft een goed beeld van de praktijk en de achterliggende theorievorming over pastorale supervisie. Tilburgse eigen accenten die in de bundel te vinden zijn, liggen op het vlak van de toenmalige relatie met de psychiatrie, de hermeneutische benadering van Van Knippenberg en de nadruk op de organisatiecontext van de professional.

Het veertigjarig bestaan van het KPV-centrum Zon en Schild te Amersfoort mondde niet uit in een echte publicatie, maar presenteerde wel een historisch 'plakboek' van het werk van een van de pioniers van pastorale supervisie in Nederland, Zijlstra en zijn opvolgers De Jong en Houtsma. Ook hier kwam de prangende vraag naar voren: hoe zal deze traditionele KPV-training zich in de toekomst ontwikkelen; heeft ze überhaupt nog een toekomst?

In de overige gevestigde KPV-centra vormde de generatiewisseling geen aanleiding tot publicaties. In Hydepark, verbonden aan de Protestantse Kerk, behoorde Waardenburg met Körver en Smeets tot de eerste opleiders die, voorafgaand aan of volgend op de pastorale supervisoropleiding, ook een generieke supervisoropleiding hadden gevolgd. Dat was de aanzet om in toenemende mate aansluiting te zoeken bij ontwikkelingen in de generieke supervisie. Het KPV-centrum van Hydepark fuseerde later met Emmaus te Maarssen, dat zich vooral had gericht op parttime pastores en geestelijk verzorgers. Het accent in dit gefuseerde centrum ligt sindsdien op ambt en spiritualiteit als kader voor het leerproces. In het KPV-centrum verbonden aan de Vrije Universiteit kwam er helemaal geen generatiewisseling meer. Na het vertrek van Van de Lagemaat was er jarenlang geen supervisorische activiteit. Intussen worden er zogenaamde kopcursussen aangeboden, na of in relatie tot de KPV.

Vlaanderen

In Vlaanderen heeft de generatiewisseling om allerlei redenen vertraging opgelopen. Pionier Bodson was lange tijd als enige op het vlak van pastorale supervisie actief. Een volwaardige KPV-training kwam moeilijk van de grond. Dat had veel te maken met de aarzelende houding van de katholieke kerk en van de academische theologische wereld. Later vond Bodson in Stevens een bondgenoot en samen organiseerden ze trainingen en opleidingen voor begeleiders van pastores. Vooral onder impuls van Stevens (2003) kwamen flink wat ►

publicaties tot stand. Steevast gebruikt Stevens in zijn publicaties eenzelfde formule. Vaak samen met co-auteurs geeft hij een helder, omvattend overzicht van een thema op het vlak van praktijkbegeleiding, een term die hij introduceerde om het overkoepelende verband aan te duiden tussen werkbegeleiding, coaching, supervisie en ook geestelijke begeleiding. Het gelijknamige boek is dan ook het standaardwerk in vorming en toerusting van pastores in Vlaanderen (Stevens, Herrebosch & Vandenhoeck 2006).

Zijn laatste boek over ouder worden is een soort geestelijk testament aan het einde van zijn lange carrière en een pareltje op het vlak van de betekenis van leren voor werk en leven – een verbinding die Stevens altijd gezocht heeft (Stevens 2011). De activiteiten in Vlaanderen op het vlak van pastorale supervisie hebben zich inmiddels verplaatst van het Centrum voor Christelijke Vorming, behorend bij de bisdommen Mechelen-Brussel en Antwerpen, naar de Katholieke Universiteit Leuven in het Academisch Centrum voor Praktische Theologie. Herrebosch, Lootens en Van den Hoeck vormen daar de tweede generatie van Vlaamse supervisoren en opleiders. Laatstgenoemde volgde haar opleiding in de Verenigde Staten en trad daarmee in de voetsporen van de Nederlandse pioniers Faber, Berger en Zijlstra. Riemslogh, een leerling van Bodson, genoot dan weer haar opleiding in Nederland.

Actuele reflecties

Waar in Vlaanderen Stevens een aantal publicaties met andere deskundigen

coördineerde, springt in Nederland een publicatie onder redactie van Körver en Regouin (2007) het meest in het oog. Als het erom gaat inzicht te krijgen in de actuele reflectie over pastorale supervisie, is dit wel het standaardwerk te noemen. De auteurs opteren voor de term spiritualiteit, maar ‘pastorale supervisie’ wordt in de ondertitel behouden. Verschillende aspecten van pastorale supervisie worden behandeld: de existentiële dimensie, de integratief-spirituele dimensie, de ethische dimensie en de betekenis van het levensverhaal, van metaforen, van conflict en leiderschap, van het voorbeeldleren. Körver verbindt de identiteit van de pastorale supervisie met de zogenaamde excentrische positie van de pastor en de trage vragen die in diens werk aan bod komen.

Verder zijn onder impuls van vooral Menken-Bekius een aantal boeken verschenen die zich richten op de eigen aard van het leerproces in pastorale supervisie (Menken-Bekius & Van der Meulen 2007; Menken-Bekius & Schaap-Jonker 2010). Het eerste bouwt onder meer voort op de eerder genoemde publicatie van Van der Ven over reflectie. De relatie tussen theorie en praktijk wordt in beide richtingen doorlopen en daarbij worden modellen en instrumenten voorgesteld. Het tweede verheldert hoe casusmateriaal kan worden opgesteld, alsmede de verschillende invalshoeken van waaruit dit materiaal in de supervisie kan besproken worden.

Het is een traditie dat in handboeken voor pastoraat en geestelijke verzorging ook een hoofdstuk wordt besteed aan pastorale supervisie. Meestal betreft het dan een

inleidende oriëntatie in supervisie, met aandacht voor hoe het in de praktijk in zijn werk gaat. Het meest recent is dat gebeurd in het *Handboek Geestelijke Verzorging* (Körver 2006). Ook in het nieuwe beroepsregister is de KPV een van de pijlers in de voortgezette vorming van geestelijk verzorgers.

Proefschriften

In het kader van de academisering van de Klinische Pastorale Vorming en pastorale supervisie is er onder pastoraal supervisoren een trend ontstaan om te promoveren. Opmerkelijk is dat tot nu toe niemand zich gewaagd heeft aan een promotie over de KPV-training of pastorale supervisie an sich. In die zin blijft het *opus magnum* van Zijlstra, *Op zoek naar een nieuwe horizon* uit 1988 (!) nog steeds zonder navolging. Weliswaar moet een boek van Plantier (2001) vermeld worden, een kritische evaluatie van de KPV in Nederland, maar dat betreft toch vooral een persoonlijke stellingname van de auteur. Haar proefschrift had Plantier al eerder geschreven over Kübler-Ross (Plantier 1994). Ook Menken-Bekius was al aan haar proefschrift over rituelen bezig toen ze in Maarssen actief werd als KPV-opleider (Menken-Bekius 1999). De trend werd gezet door Zuidgeest (2001), die min of meer als afronding van zijn carrière een proefschrift schreef over Godsbeelden. In beide gevallen is het onderwerp natuurlijk zeer relevant voor pastorale supervisie. Op het terrein van pastoraat en geestelijke verzorging in het algemeen situeren zich de proefschriften van Smeets (2006), Vandenhoeck (2007) en Smit (2011). Het discipline-model van Gerkin heeft

toepassingsmogelijkheden naar pastorale supervisie, zoals Vandenhoeck zelf aangeeft in haar proefschrift: de KPV-training krijgt een andere focus wanneer trainees in hun klinische leerstage volgens dit model in de patiëntenzorg leren werken. Waar supervisie een leermethode is voor communicatieve beroepen, richt Smit zich op de bijzondere communicatie met mensen met een beperking. Innerlijke ruimte neemt in zijn hermeneutisch model voor pastoraat een belangrijke plaats in. Als een van de eerste pastorale supervisoren integreert hij het competentiedenken in een onderwijscurriculum.

Vanuit Vlaanderen zijn er toch twee proefschriften te vermelden die het dichtst bij pastorale supervisie in de buurt komen. Lootens (2008) biedt een omvattende focus op het terrein van begeleiding. Daarmee wordt de *scope* die Stevens in zijn werk aanbracht, wetenschappelijk onderbouwd. Vanuit een filosofische en theologische analyse van het werk van Kierkegaard is vooral de focus op de mogelijkheden van indirecte communicatie interessant voor supervisie.

Riemsлагh (2011) gebruikt in haar proefschrift een methode die gebruikelijk is in pastorale supervisie en KPV, namelijk de analyse van pastorale gesprekken via verbatims of protocollen. Referentiekader voor haar analyse vormt de filosofische ethiek van Buber en Levinas en een aantal praktijktheorieën op het vlak van begeleiding en ethiek. Op basis van deze analyse ontwerpt zij een aantal criteria die gehanteerd kunnen worden als toetssteen voor het ethisch niveau van de interactie tussen pastor of geestelijk verzorger en cliënt. ▷

Daarop voortbouwend heeft zij recent een nieuw boek gepubliceerd (Riemsлагh 2012). Daarin richt zij de aandacht op defensiemechanismen die pastores, en aansluitend ook de supervisors, hanteren in de bespreking van verbatims en ander werkmateriaal voor supervisie. Supervisors moeten leren om belemmerende positioneringen en interacties te voorzien en gericht het onbewuste van supervisanten te beïnvloeden.

Tijdschriften

In dit trendbericht zijn vooral boeken de revue gepasseerd. Natuurlijk komt pastorale supervisie ook in tijdschriftartikelen aan bod. In Vlaanderen bood lange tijd het tijdschrift *Sacerdos* en in mindere mate *Collationes* een plek voor bijdragen vanuit de invalshoek van supervisie en pastoraal handelen. Sinds enige jaren is er een nieuw tijdschrift, *Pastorale Perspectieven*, waarin de diverse pastorale werkvelden en werkvormen geregeld aan bod komen. In 2007 werd een themanummer (nr. 137) aan pastorale supervisie gewijd, waarin vooral een interview met een aantal Vlaamse tenoren op dit vlak in het oog springt, naast een bijdrage over de spirituele dimensie – hier komen we dus weer de term spiritualiteit tegen – in pastorale supervisie van Riemsлагh en Bodson en een zeldzaam pleidooi van Lootens voor een differentiatie- naast een integratie-benadering (waarmee aansluiting gezocht wordt met generieke supervisie). In Nederland is vanouds dit tijdschrift het kanaal waarlangs berichten over ontwikkelingen in de pastorale supervisie de werkers in de praktijk bereiken.

Sporadisch zijn er ook vernieuwende bijdragen, zoals het gebruik van de zelfconfrontatiemethode (ZKM) in de pastorale supervisie (Hermans, Van Knippenberg & Smeets 2004).

Nieuwe dynamiek

Sinds de KPV-Raad opnieuw werd gestructureerd en door de organisatorische perikelen in de Landelijke Vereniging voor Supervisie en Coaching lijkt er een nieuwe dynamiek te ontstaan voor pastorale supervisie als eigen benadering. Het is moeilijk te voorspellen hoe die zich zal evolueren. Net als in verleden en heden zullen ook de toekomstige ontwikkelingen inzake theologische en religiewetenschappelijke opleidingen en inzake de praktijk van pastoraat en geestelijke verzorging een belangrijke invloed hebben. We zijn benieuwd hoe de academische inbedding, de relatie van ‘learning by doing’ tot andere vormen van leren en de relatie tot supervisie en coaching in het algemeen zich – ook in internationaal perspectief – verder zullen ontwikkelen. Stof genoeg dus voor een volgend trendbericht binnen een vijftal jaren! ◁

Literatuur

- Andriessen, H. (1975). *Leren aan ervaring en supervisie*. Nijmegen: Dekker van de Vegt.
- Bodson, M. & Riemsлагh, M. (2007). De spirituele dimensie als specificiteit van pastoraat en pastorale supervisie. *Pastorale Nieuwsbrief*, nr. 137, 12-21.
- Hermans, H.J.M., Van Knippenberg, T. & Smeets, W. (2004). De waarderingstheorie, de theorie over het dialogische zelf en het pastoraat (themanummer). *Praktische Theologie*, 31, nr. 1.
- Körver, S. (red.) (1998). *Corrigerende ervaringen. Leren in de Klinische Pastorale Vorming*. Eindhoven: CVPE.

- Körver, S. (2006). Voorbij aan voegen, voorzichtigheid en veiligheid. Klinische Pastorale Vorming en de professionalisering van de geestelijk verzorger. In: Doolaard, J.J.A. (red.). *Nieuw handboek geestelijke verzorging*. (759-772). Kampen: Kok.
- Körver, S. & Regouin, W. (red.) (2007). *Professionele begeleiding en spiritualiteit. Pastorale supervisie nader verkend*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Lootens, D. (2008). *Leven in tegenspraak. Perspectieven op pastorale vorming*. Antwerpen: Halewijn.
- Menken-Bekius, C. (1999). *Rituelen in het individuele pastoraat*. Kampen: Kok.
- Menken-Bekius, C. & Meulen, H. van der (2007). *Reflecteren kun je leren. Basisboek voor pastoraat en geestelijke verzorging*. Kampen: Kok.
- Menken-Bekius, C. & Schaap-Jonker, H. (red.) (2010). *Ervaring leert. De casus als instrument voor theoloog, pastor en geestelijk verzorger*. Kampen: Kok.
- Plantier, E. (1994). *Door de dood omvangen. Geestelijke oefeningen in navolging van E. Kübler-Ross*. Kampen: Kok.
- Plantier, E. (2001). *De pastor als openbaar lichaam. Pastoraat en de Klinische Pastorale Vorming in Nederland*. Kampen: Kok.
- Riemsлагh, M. (2011). *(In)correcte gespreksvoering. Fundamenteel en empirisch onderzoek naar de ethiek van het pastorale gespreksproces*. Leuven: Katholieke Universiteit.
- Riemsлагh, M. (2012). *Constructieve counseling. Destructief recht in professionele gespreksvoering*. Leuven: Acco.
- Schön, D. (1983). *The reflective practitioner. How professionals think in action*. New York: Basic Books.
- Siegers, F. & Haan, D. (2001; 1983). *Handboek supervisie*. Alphen a/d Rijn: Samson.
- Smeets, W. (red.) (2000). *Klinische pastorale vorming en geestelijke verzorging millenniumbestendig?* Nijmegen: UMC St Radboud.
- Smeets, W. (2006). *Spiritual Care in a Hospital Setting. An Empirical-theological Exploration*. Leiden: Brill.
- Smit, J. (2011). *Competenties voor de pastorale communicatie met mensen met een verstandelijke beperking. Een praktisch-theologisch onderzoek naar leerprocessen van pastores*. Amersfoort: Philadelphia Zorg.
- Stevens, J. (2003). *Gezien en beluisterd worden heelt de mens. Over persoonlijke begeleiding*. Apeldoorn: Garant.
- Stevens, J., Herrebosch, E. & Vandenhoeck, A. (2006). *Praktijkbegeleiding van pastores. Met het oog op kwaliteit van werk en leven*. Antwerpen: Halewijn.
- Stevens, J. (2011). *Ouder worden, leven en leren*. Apeldoorn: Garant.
- Vandenhoeck, A. (2007). *De meertaligheid van de pastor in de gezondheidszorg. Resultaatgericht pastoraat in dialoog met het narratief-hermeneutisch model van C.V. Gerkin*. Leuven: Katholieke Universiteit.
- Ven, J.A. van der (1998). *Education for reflective ministry*. Leuven: Peeters. Nederlandse vertaling: *Pastoraal perspectief. Vorming tot reflectief pastoraat*. Kampen: Kok.
- Zijlstra, W. (1969). *Klinisch pastorale vorming. Een voorlopige analyse van het leer- en groepsproces van zeven cursussen*. Assen: Van Gorcum.
- Zijlstra, W. (1990). *Op zoek naar een nieuwe horizon. Handboek voor klinische pastorale vorming*. Nijkerk: Callenbach.
- Zuidgeest, P. (2001). *The Absence of God. Exploring the Christian Tradition in a Situation of Mourning*. Leiden: Brill. Nederlandse vertaling: *De afwezige God*. Kampen: Kok.
- Wim (dr. W.) Smeets is pastoraal supervisor en hoofd Dienst Geestelijke Verzorging en Pastoraat UMC St Radboud Nijmegen en universitair docent geestelijke verzorging Universiteit Utrecht.
w.smeets@dgvp.umcn.nl